

ЕЛЧИН

МЭММЭД
ЭМИН
РЭСУЛЗАДЭ

ЕЛЧИН

ТЗ
Е 53

МƏММƏД ƏМИН РƏСУЛЗАДƏ

(Очерк)

231348

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Бақы
Шәрг—Гәрб
1994

Редактору: К. Әмруллаһгызы.

Елчин

- E 53. Мәммәд Әмин Рәсулзадә. Очерк. 5.: Шәрг-Гәрб, 1994. сәһ...
 Китаб Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин баниси Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин һәјат вә ја-
 радычылығындан бәһс едир.

ӨН СӨЗ ӘВӘЗИ

*Мәммәд Әмин Рәсулзадә һаггында, онун ја радычылы-
 ғы вә фәалијјәти барәдә бу кичик очерки мән алты ил
 (амма нечә илләр!..) бундан әввәл Анкарада, «Дәдәман»
 отелиндә кечә јарысы чиб дәфтәрчәмә јаздығым, сонра-
 лар Бақыда чап еләтдирдијим бир хатирә илә башламағ
 истәјирәм:*

*«Отуруб бу чүмләләри дәфтәрчәмә јазмаға башлајы-
 рам вә бирдән-бирә мәнә елә кәлир ки, инди бу «Дәдә-
 ман» отелиндә мәнән башга ојағ адам јохду; һамы
 јатыб, тәкчә мән ојағам...*

*Әлбәттә белә дејил, дүздү, инди кечә саат 3-ә галыб,
 амма билрәм, ашағыда — биринчи, икинчи мәртәбәләр-
 дә һәјат гајнајыр.*

*Бир саатдан артығ иди ки, јеримә қирмишдим, амма
 јата билмирдим, о иддиасыз, садә гәбир көзләримин га-
 багындан кетмирди, о гәбри әһатә етмиш о адамлары
 да бир-бир тәзәдән көрүрдүм, өзүмә дә кәнардан бахыр-
 дым...*

*Бу күн күнорта «Вәтән» Чәмијјәтинин үч нәфәрдән
 ибарәт рәсми нүмәјәндәлији — Бәхтијар Ваһабзадә, про-
 фессор Нурәддин Рзајев вә мән Мәммәд Әмин Рәсулза-
 дәнин гәбрини зијарәтә кетмишдик.*

*Бәхтијар Ваһабзадә, Нурәддин Рзајев, мән, Азәрбај-
 чан Милли Мәркәзинин, Анкарадакы Азәрбајчан Күлтүр
 Дәрнәјинин лидерләри Мәһәммәд Кәнкәрли, Фејзи Ақү-
 зүм, Әһмәд Гарача... Бир дә ки, о иддиасыз, о садә гә-
 бир дашы...*

Индиңә галхыб ишығы јандырдым вә мизин архасы-

E 4803060101—Е'лансыз—1994
 659(07)—94

ISBN 5—565—00123—4

© «Шәрг—Гәрб» 1994.

на кечибу гејдлари јазмага башладым вә о тәклик хисси мөндүн асылы олмајараг, елә бил ки, бу отел нөмрәсинә бир пүнһанлыг, кизлилик, хәләәтлик чөкдүрүб, бу отаг елә бил ки, бирдән-бирә бир сирр дағарчыгына чеврилиб вә јәгин ки, елә бу әһвали-руһијјә дүз 33 ил бундан әввәл (1) Бақынын Мирзә Фәтәли күчәсиндәки көһнә евимиздә пычылтыјла дејилән о сөзләри јадыма салыр:

« — Дејирләр киши рәһмәтә кедиб... »

« — Нә билдин?... »

« — Дејирләр куја о тәрәфдән радио илә хәбәр вериб-ләр... »

Онда мән 190 нөмрәли мәктәбин 5-чи синфиндә охујрдум вә јахшы јадымдадыр, Новруз бајрамы әрфәси иди. Мәктәбдән кәлиб һеч евә кирмәмишдим вә Мирзә Фәтәли күчәсиндә јашадыгымыз 110 нөмрәли евдән азачыг јухарыда, Сары һамамын габагында мәнәллә ушаглары илә футбол ојнајырдым. Бир аздан атам Јазычылар-Иттифагындан ишдән гајытды вә мән онунла бирликдә евә кетдим. Атам чох гајғылы иди, сөзлү адама охшајырды вә нәнәм дә чох хиссијатлы адам олдуғу үчүн, о саат буну дүјдү вә суал долу нәзәрләрлә атама бахды.

Атам әввәлчә гапы-пәнчәрәјә нәзәр салды, сонра аз гала пычылтыјла:

— Дејирләр киши рәһмәтә кедиб... — деди.

Нәнәм јавашдан:

— Нә билдин? — сорушду.

Атам:

— Дејирләр куја о тәрәфдән радио илә хәбәр вериб-ләр... »

Нәнәм титрәјән бармагларынын арасына бир папирос алыб јандырды.

« Киши » ким иди? Јадыма кәлир, фикирләшдим ки, бәлкә Мир Чәфәр Бағырову дејирләр? Јох, Бағыров ола билмәзди, чүнки онун һаггында бизим евдә белә һәјәчән-ла данышмаздылар... Өзү дә ки, Москва Бағырову ишдән көтүрүб, ондан данышанда даһа гапы-пәнчәрәјә бахмаг лазым дејилди... »

Өзүмү сахлаја билмәдим вә:

— Ким өлүб? — сорушдум.

Атам:

— Кет, ојна... — деди.

Вә ләдән сонралар билдим ки, сөһбәт Мәммәд Әмин-Рәсулзадәдән кедирмиш... Даһа сонралар исә билдим ки, о 1955-чи ил мартын 6-да о заман бизим үчүн әл чатмаз.

үн јетмәз бир мәмләкәт олан Түркиядә вәфат едиб. Бизә хәбәр бир аз кеч кәлиб чатыбмыш... »

Мән 1979-чу иләдә Түркиядә Јазарлар Синдикасынын дә'вәти илә илк дәфә Түркиядә кәлмишдим вә гајытдыгдан сонра « Јахын, узаг Түркия » адлы бир китаб јаздым: « Јахын » она көрә ки, сөһбәт гардаш халглардан кедир: ејни дил, әдәбијатын, тарихин, үмумијјәтлә, мәнәвијјатын ејни сәһифәләри... « узаг » она көрә ки, сәрһәд, система... »

Бу күн елә бил ки, о узаглар јаваш-јаваш әримәјә башлајыр.

Көрәсән елә бир вахт кәләчәкми ки, Азәрбајчан јазычысы Түркиядә кедиб гајытдыгдан сонра, « Јахын вә јахын Түркия » адлы китаб јазсын?

Отел нөмрәсинә чөкмүш пүнһанлыг јенә дә бирдән-бирә алтмышынын илләрин орталарыны мәним јадыма салыр, о вахтлары ки, ријазијјатчы профессор (онда һәлә профессор дејилди) Ариф Бабајевлә бирликдә Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин бир шәклини әлдә етмишдик вә бир кечә мәним о вахт Вагиф күчәсиндәки евимдә отуруб һәмнин шәклә баха-баха кечмишимиз барәдә дәрдләширдик... »

Күнорта о гәбрин јанында Мәнәммәд Кәнкәрли деди:

— Елчин бәј, сиз биринчи рәсми нүмајәндәликсиз ки, Азәрбајчандан кәлиб бу гәбри зијарәт едирсиниз... Ајры-ајры адамлар кәлмишди, аллаһ онлардан разы олсун, зијарәт етмишди, амма нүмајәндәлик биринчи дәфәди... Шүкүр олсун!.. »

Алтымышынчы илләр... Јетмишинчи илләр... Сәксәнинчи илләр... Мәммәд Әминин әсәрләрини адда-будда әлдә едирдик, охујрдугу... »

Күнорта о гәбрин јанында Мәнәммәд Кәнкәрли деди:

— Үч дәфә « Азәрбајчан... Азәрбајчан... Азәрбајчан... » дејиб көзләрини јумду.

Инди елә бил ки, « Дәдәман » отелиндәки бу нөмрәнин пүнһанлығы ичиндә мән үч дәфә дејилмиш о « Азәрбајчан... » кәлмәсинин пычылтысыны ешидирәм... »

« Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз! »

Көрәсән доғруданмы белә олачаг?

О үч рәнкли бајраг һачанса јенә дә Азәрбајчаны тәчәссүм едәчәк?

Нә заман?

Беш илдән сонра?

Он илдән сонра?»

демик Опера вэ Балет Театрында Мэммэд Эмин бэјин 110 иллик тэнтэнэли јубилеј кечэсиндэ мэн мэ'рузэчијдим вэ јухарыда јаздыгым сэбэбдэн һэмин мэ'рузэни һеч бир емосијаја гапылмадан, гуруча объектив тарихи фактары сөјлэмэклэ (гуруча да бир тэһкијэ илэ!) јенидэн ишлэмэји лазым билдим.

* * *

XX эсрин эввэллэриндэ Азербайчан милли гуртулуш һэрэкагы јени вүс'эт алмышды вэ бу дөвр милли шууру инкишафы вэ формалашмасында јени маһијэт илэ сөјиллэнирди. Азербайчанын сијаси һэјатыны мүэјјэн лэшдирэн бу һэрэкатын унутулмаз нумажэндэлэриндэн, шөхсијјэтлэрдэн бири Мэммэд Эмин Рэсулзадэ иди.

Рэсулзадэнин долгун ичтиман вэ гуручулуг фэалијјэтини, зэнкин эдэби-сијаси ирсини өјрөнмэдэн, онун елми-нэзэри көрүшлэринэ бэлэд олмадан XX эсрин эввэллэринин ајдын мэнзэрасини вермэк мүмкүн дејил. Азербайчанын мүстэгиллији вэ суверинлији угрунда јорулмаз мүбариз Рэсулзадэнин һэјат вэ јарадычылығы бу бахымдан олдугча гијмэтлидир.

Мэммэд Эмин Ахунд һачы Молла Эләкбэр оғлу Рэсулзадэ 1884-чү ил январын 31-дэ Бакынын Новханы кэндиндэ анадан олмушдур.

Илк тэһсилени С. М. Гэнизадэнин мүдир олдуғу мәшһур икинчи «Рус-мүсэلمان мәктэби»ндэ алмыш Рэсулзадэ сонралар тэһсилени Бакы технику мәктэбиндэ давам етдирмишдир. Онун ингилаби фэалијјэтинин илк мэрһалэси дэ елэ бу дөврэ дүшүр вэ бу да тэсадүфи дејилди.

XIX эсрин сонлары — XX эсрин эввэллэриндэ Бакыдакы нефт фонтанлары, рус вэ харичи капиталын сүр'этли ахыны чар Руссијасынын эјалэт мэркэзлэриндэн олан Бакыны дүңја мигјаслы вэ эһмэјјэтли шөһэрлэрдэн биринэ чевирди. Азербайчанын сијаси-игтисади, ичтиман вэ мэдэни һэјатында көкчү дэјишиклар баш верди, милли (вэ күчлү!) Азербайчан буржуазиијасы тэшэккүл тапды.

Чаризмин һөкманлыг сијасэти, зорэн руслашдырма вэ милли азлыгларын һүгугларынын һэр чүр позулмасы милли мәсэлэни чөмијјэтин сијаси һэјатынын башлыча мәсэлэлэриндэн биринэ чевирди. Лакин милли һэрэкат эсрин эввалиндэ һэлэ ајдын бир форма алмамышды вэ јени кејфијјэтли милли формалашма процеси кетдији үчүн, ала да билмэздн. Буна көрэ дэ Азербайчан зијалыларынын бир гисми, хүсусилэ Руссија вэ Гэрби Авропада

* * *

Јадымдадыр, о заман о «Дэдэман» отелиндэ бу «беш или», «он или» јазыб өзүм өзүмдэн сорушанда, үрэјимин дэрининдэ бир «јүз ил» горхусу, үзүнтүсү дэ вар иди вэ мэн о «јүз или» дэфтэрчэјэ белэ јазмаға гыжмырдым, элим кэлмирди, амма бу күн Танрыја чох-чох шүкүрлэр олсун ки, һэјатын һеч нэдэн чэкинмэјэн вэ һеч нэдэн дөнмэјэн кедшаты, талејин јазысы о јүз ил горхусуну вэ үзүнтүсүнү дармадагын етди, һеч беш ил дэ чөкмэди, јени дүңјанын эн бөјүк империјасы дағылды, о үч рэнкли байраг «Бир кэрэ јүксэлэн байраг бир даһа енмэзі!» инамы вэ мүдриклији јүксэклијиндэн далгаланмаға башлады, мүстэгил Азербайчан республикасынын чэтинликлэр, сынаглар вэ азабларла долу доғуму башлады.

Вэ Азербайчан өз бөјүк оғлунун — Мэммэд Эмин Рэсулзадэнин 110 иллијини артыг күнчдэ-бучагда, КГБ-нин вэ рэсми идеолојинин горху-һүркүсү илэ, пычылты илэ, сэкскэ ичиндэ јох, үмумилли бир тэнтэнэ илэ байрам етди.

Лакин бу күн гэрибэ (вэ зэрэрли) бир тенденсија өзүнү көстэрмэкдэди: дүнэнэ гэдэр рэсми идеолојинин чох заман кор-коранэ сөјдүјү, эн јакшы һалда исэ үстүндэн сукутла кечдији Рэсулзадэдэн вэ үмумијјэтлэ, Азербайчан Демократик Чүмһуријјэти тарихиндэн, бу күн билэн дэ јазыр, билмэјэн дэ, һэгиги мэ'нада севэн вэ севинэн дэ, өзүнэ сијаси капитал јырмаг, јакуд конјуктурадан керијэ галмамаг истајэн дэ... Бу заман тэбии ки, фактлар тэһриф олунур, долашыгыглар јараныр, тэһриф дэ, тэнгид дэ дэги елми-тарихи эсасдан мэрһум олур.

1994-чү илин 31 январында Азербайчан Дөвлэт Ака-

тәһсил алаңлар рус азадлыг һәрәкатынын либерал га-
надына мејл көстәрирдиләр. Зијалыларын даһа кәңч вә
даһа романтик нәсли исә сәсиал-демократ вә есерләрлә,
даһа дәғиг десәк, һакимијјәтә ингилаби јолла кәлмәк
истәјән партијаларла иттифага кирмишди. Мәһз бу кәңч-
ләр Рәсулзадә илә бирликдә Азәрбајчанда илк сijasи
партија «Һүммәт» сәсиал-демократ тәшкилатыны јарат-
дылар.

Сәсиал-демократ јолуну сечмәләрини Рәсулзадә белә
изәһ едирди: «...бу кәңч нәсил биринчи рус ингилабы
дөврүндә рус чәмијјәтиндән мұхалифәтә рәғбәт бәсләјир-
ди. Мұхалиф сәсиализмдә онлар чаризмә гаршы мұбариз-
зәдә ән е'тибарлы да олмаса, һәр һалда ән әлверишли
мүттәғиги көрүрдүләр».

Бундан башга сәсиал-демократларын програмында
өз мүғәддәрәтыны тәјинетмә һүғугу вә милли мәсәләләр-
лә бағлы демагог бөлмәләр чәзбедичи гүввәјә малик иди.
Бу да әслиндә өз халғыны милли әсарәтин әлиндән хилас
едиб, она азадлыг кәтирмәк арзусу илә јашајан мүтәрәғ-
ги Азәрбајчан зијалыларыны сәсиал-демократ һәрәкаты-
на чәлб едирди. Бу һәрәкәтә гошуландан сонра барыш-
маз мөвге тутдуғларындан әввәлки һәмфикирләриндән
ајрыланлар арасында Рәсулзадәдән башга Султан Мә-
чид Әфәндијев, Әһмәд бәј Ағажев, Иса бәј Ашурбәјов,
Мәммәд Бағыр Ахундов, Сәид Мөвсүмов, Мәммәд Һәсән
Һачынски, Мәммәд Әли Рәсулзадә вә башгалары вар
иди.

Биринчи рус ингилабы илләриндә һүммәтчиләр нүма-
јишләрдә, тәтилләрдә фәал иштирак едир, Русија сә-
сиал-демократ фәһлә партијасынын Бақы комитәси илә
бирликдә ингилаби вәрәғәләр бурахырдылар. Онларын
фәал ијјәтинин әсас истиғамәтләри јерли мәтбуат сәһи-
фәләриндәки чыхышлары илә бағлы иди. Бу бахымдан
Рәсулзадә «Һүммәт» тәшкилатынын органлары «Һүм-
мәт», «Тәкамүл», «Јолдаш», еләчә дә Әһмәд бәј Ағажевни
нәшр етдирдији «Иршад» вә «Тәрәғғи» гәзетләринин сә-
һифәләриндә ән актуал проблемләри ишығландыран
чохсәјлы мәғаләләрлә чыхыш етмишдир.

Рәсулзадәнин сәсиал-демократија дөврү онун һәја-
тынын ән зиддијјәтли сәһифәләриндән бири иди. 1909-чу
илдә һөкүмәт даирәләринин тәғйиби үзүндән Азәрбајча-
ны тәрк етмәјә мәчбур олан Рәсулзадә сәсиал-демокра-
тларә, хүсусилә болшевикләрин милли мәсәләјә мұ-
насибәтинә инамыны тамам итирир. О, Ирана кәдир.
Марағлыдыр ки, Рәсулзадә мәһз Ирана—о заман 1905—

1911-чи илләрин конститусија ингилабынын (мәшрутә-
ингилабы) бирдән-бирә гүввәтләндији бир өлкәјә кәл-
мишди.

Мәркәзи мәһз Чәнуби Азәрбајчан олан Иран ингила-
бында Шимали Азәрбајчандан чоһлу азәрбајчанлы, о
чүмлөдән Нәриман Нәримановун јаратдығы Иран Ин-
гилабчыларына Јардым Тәшкилатынын үзвләри дә иш-
тирак едирдиләр. Мәммәд Әмин Рәсулзадә дә бу инги-
лабын фәал иштиракчысы олур. 1909-чу илдә о, Теһранда
Иранын илк күндәлик гәзәги—«Иране-ноу» гәзетинин
нәшринә башлајыр. Һәмин дөврдә јазылмыш мәғаләләр-
риндә о, шаһ режиминин гәддарлығыны вә рус чаризми-
нин Русијада олдуғу кими, Иранда да конститусија
һәрәкатыны боғмаға чалышан һијләкәр сijasәтини ифша
едир. Бу мәғаләләрдә Азәрбајчан халғынын Сәттарха-
нын рәһбәрлији илә гаһхдығы азадлыг һәрәкатына, Иран
конститусијасынын е'лан едилмәсинә вә конститусија
мәчлисинә сечкиләрә кәниш јер верилди.

1910-чу илдә Мәммәд Әмин Иран Демократик Парти-
јасына даһил олур, партијанын рәһбәри Сејид Һәсән
Тағызадә илә әмәкдашлыг едир, достлашыр вә партија-
нын Мәркәзи Комитәсинин үзвү олур. Сонралар Сејид
Һәсән Тағызадә Мәммәд Әмин Рәсулзадә һағғында де-
мишди: «Модерн Авропа гәзет формасыны илк дәфә
Ирана кәтирән Рәсулзадә олмушдур».

Лакин Иранда бу дөвр узун чәкмир. Рус вә инкилис
елчиләринин гәти тәләби илә Сәттарханын башчылыг
етдији фәдан дәстәләри Тәбризи тәрк едиб Теһрана кет-
мәјә мәчбур олдулар. Бурада исә онлар казак дәстәләри
тәрғифиндән ғырылдылар.

Иртинанын баш алыб кетдији бир шәрәнтдә јашајыб-
јаратмағ мүмкүн олмадығындан Мәммәд Әмин Рәсул-
задә Сејид Һәсән Тағызадә илә бирликдә 1911-чи илдә
Түркијәјә мұһачирәтә кетди. Бу заман Түркијәдә Милли
ојаныш дөврү иди. Кәңч түрк ингилабындан доған бу
ојаныш кәләчәјә јени үмидләр верирди.

О дөврдә јарадылан мәдәни-маариф чәмијјәтләри вә
дәрнәкләри арасында ән тәсирлиси «Түрк очағы» иди.
Бу очағын ишығына түрк зијалыларынын ән көркәмли
нүмајәндәләри јығышырды. Бунлардан Түркијәнин бир
дөвләт кими сijasи инкишафында вә мүасирлөшмәсиндә
бөјүк роллары олмуш мәшһур Азәрбајчан әдиб вә ичти-
май хадимләри Әһмәд бәј Ағажев вә Әли бәј Һүсәјнзадә,
түрк ичтимай хадими вә әдәбијјәтшүнасы Зија Көкалли
вә башгаларыны көстәрмәк олар. Чәмијјәтин ишиндә

Мәммәд Әмин чох фәал иштирак едирди. Мисал үчүн о, јерли мәтбуатда о заман сон дәрәчә актуал вә мүбәһи-сәли олан түрк дили мәсәләси илә бағлы јеридилән сија-сәти мүнасибәтини бир сыра мәғаләләриндә билдирмиш, јеничә нәшр олунамаға башламыш «Түрк јурду» журна-лында «Иран түркләри» ады илә јени рубрика ачмыш вә орада Иран азербәјчанлылары проблемни вә шаһ режи-ми дөврүндә онларын һүгүсуз вәзијјәтләрини дүнјаа чатдырмағ истәмишди.

Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин дүнјакөрүшүнә мәшһур ислам маарифпәрвәри вә философу Шейх Чамаләддин Әфганинин бөјүк тәсири олмушдур. Әфганинин милли инкишаф концепсијасынын әсас мүддәсы милли бирли-јин зәрурилијиндән ибарәт иди: «Милләтдәнкәнар хош-бәхтлик јохдур». Рәсулзадә Әфганинин «Милли вәһдәтин фәлсәфәси» әсәрини фарс дилиндән тәрчүмә едәрәк «Түрк јурду» журналында чап етдирди вә онун сонрақы фәа-лијјәтиндә, еләчә дә истәр вәтәндә, истәрсә мүһачирәтдә јаздығы әсәрләриндә, хусусән «Әсримизин Сијавушунда «милли вәһдәт» идејаларынын күчлү тәсири дујулур. Бу идејалар Мәммәд Әмин боји милли өзүнүдәркетмә вә милли дөвләтин формалашмасы проблемләринә јени көзлә бахмаға сөвг едирди.

Истанбулда оларкән Рәсулзадә Бақыдакы достлары вә мәсләкдашлары илә мүнтәзәм јазышырды вә бу ја-зышмаларда јени бир сијаси партијанын јарадылмасы фикри ирәли сүрүлүрдү. Илк дәфә Әли бәј Һүсејнзадә-нин бәһс етдији вә Азербәјчан зијалыларынын рәбәтлә гаршыладығы түркчүлүк, исламчылығ вә мүасирлик иде-јаларыны мәнз бу партија һәјата кечирмәјә габил вә га-дир олмалы иди. 1911-чи илдә әмисә оғлу Мәммәд Әли-дән алдығы мәктубларын бириндә Рәсулзадәјә мәлүм олду ки, Бақыда «Мусават» адлы јени партија јарадыл-мышдыр. Сијаси һәјата јени бир партијанын кәлиши 1905—1907-чи илләр ингилабы шәраитиндә Азербәјчанын сијаси һәјатында мөвгә мүхтәлифлијинин мәнтиғи нәти-чәси иди. Һәмин илләрдә Азербәјчанын азадлығ һәрәка-тынын бир сыра көркәмли нүмајәндәләри Әһмәд бәј Агајевин «Дифаи» партијасына дахил идиләр. Мәммәд Әли Рәсулзадә, А. Қазымзадә, К. Микајылзадә вә Һ. Ша-рифзадәнин јаратдығлары «Мусават» партијасы исә дифаичиләри өз тәркибинә дахил етди.

1913-чү илдә о заман елә бил ки, әбәди көрүнән Ро-мановлар сүлаләсинин 300 иллији илә әлағәдәр әфв-үмумидән сонра Рәсулзадә вәтәнә гајыдыр вә сијаси

фәалијјәтини даһа да күчләндирәрәк бу јени партијанын лидеринә чеврилир. Һәмин дөврдә артығ «Мусават»ын биринчи програмы формалашдырылмышды вә бу про-грамда мүһүм мәғсәдләрдән бири дә ислам өлкәләринин мүстәгиллији, мүсәлман халғларынын тәрәггиси уғрунда бүтүн мүбаризә формаларынын күчләндирилмәси иди.

Бу мәрһәләдә партијанын сијаси истигамәтләри ајдын ифадә едилмишди, партија чәмијјәтин мүтәрәгги гүввә-ләри илә әмәкдашлығы вә әһалинин орта тәбәғәсиндән оланлары өз сыраларына чәлб етмәјә чалышырды. 1917-чи илә кими «Мусават» кизли вә тәһлүкәли репрес-сија шәраитиндә фәалијјәт көстәрди. Партијанын үзв-ләринин, еләчә дә онун лидери Мәммәд Әмин бәјнин әсас фәалијјәти гәзет вә журнал сәһифәләриндә дәрч етди-дикләри әдәби-публисист вә нәзәри јазыларла ифадә олунарду. Бу дөврдә Рәсулзадә «Шәләлә», «Дирлик» журналларында, «Иғбал» гәзетиндә дил, милләт вә дин-лә бағлы музакирәләрдә фәал иштирак едирди.

Ана дили проблемни илә бағлы онун бахышлары әч-нәби сөзләрдән тәмизләнмиш јени түрк дилинин күтлә-виләшдирилмәсинә тәрәфдар олан «Јени лисан» һәрәкаты иштиракчыларынын бахышлары илә үст-үстә дүшүрдү. О заман, Рәсулзадәнин тәбиринчә десәк, «романтик пантуранизм» дөврүндә түрк бирлији идејасы да «Муса-ват»ын хадимләри арасында кениш јајылмышды. 1915-чи илин октябрында Рәсулзадәнин редактәси илә кениш халғ күтләләринә даһа јахын олан јениләшмиш түрк дилиндә «Ачығ сөз» гәзети нәшр олунамаға башлады. Марағлы вә әләмәтдардыр ки, I дүнја мүһарибәси дөв-рүндә чыхан гәзетин баш мәғаләсиндә Рәсулзадә үмид вә инамла билдирди ки, бу дәршәтли мүнағишә нәти-чәсиндә өлкәләр әсарәтдән гуртарағ мүстәгил бир дүн-јаа говушачағдыр.

1917-чи илин февралы һәм рус халғынын, һәм дә империја әсарәтиндә олан халғларын тәлејиндә һәлледи-чи рол ојнады. Русија монархијасы дағылды. Бу XX әсрин әввәлиндә Русијанын ичтимаи-сијаси инкишафы-нын ганунаујғун нәтичәси иди. Ики әсрин говушачағын-дакы синфи мүбаризәләр, 1905—1917-чи илләрин ингилаб фыртыналары, империалист мүһарибәси нәтичәсиндә империјаны бүтүн саһәләрдә бөһран бүрүмүшдү.

Инсан һүгүғларынын, бүтүн халғлар вә милләтләрни бәрәбәрлијинин тәминатыны елан едән Феврал ингила-бынын гәләбәси империја халғларында, о чүмләдән Азәр-бајчан халғында үмид јаратды. Бақыда бир күнлүк

тәтил кечирилди. Мәммәд Әмин Рәсулзадә өз разылыгыны, һәтта севинчини кизләдә билмирди, бу һадисәни «бөјүк чеврилиш», «бөјүк ингилаб» адландырага милләти вә үмумијјәтлә, бүтүн мүсәлманлары азадлыг уgrundа мүбаризәјә галхмага чагырырды.

1917-чи илин мартында Гафраз вә Русија мүсәлманларынын мүтәрәгги гүввәләринин консолидасијасы процеси даһа да дәринләшди. Һәмин илин мајында Русија мүсәлманларынын гурултајында Рәсулзадә мә'рузә етди. Онын Русијанын федератив шәкилдә гурулмасы һаггында програмы сәс чохлауу илә бәјәнилди. Бу федератив Русија мүсәлман әһалиси олан әјаләтләр, о чүмләдән Азәрбајҗан мухтаријјәт һүгуглу федератив республика кими даһил олмалы иди.

Һәмин дөврдә Азәрбајҗанын ики нүфузлу партијасы — Нәсиб бәј Јусифбәјовун рәһбәрлик етдији «Түрк аләми-мәркәзијјәт» партијасы вә Рәсулзадәнин лидер олдугу «Мусават» партијасы бирләшиб, «Түрк аләми-мәркәзијјәт партијасы «Мусават» ады алтында чыхыш етмәјә башлады. Партијанын әсас вәзифәси милли-әрази федерасијасы үзрә демократик республикаларын јарадылмасыны, Азәрбајҗан, Түркмәнстан, Гырғызыстан вә Башгырдыстанын там әрази мухтаријјәтини, Волгабоју вә Крым татарларынын вә үмумијјәтлә, түрк халгларынын милли мухтаријјәтини е'лан етмәк иди.

Русијанын федератив шәкилдә тәшкилини «Мусават» партијасынын 1917-чи илин октябрында кечирилмиш I гурултајында Рәсулзадә јенидән гојур вә дөвләт гуручулугу һаггында мәсәлә илә әлағәдар чыхыш едәрәк федератив идарәетмә формасыны ирәли сүрүр.

Рәсулзадә, онын рәһбәрлик етдији «Мусават» партијасы Умумрусија Мәчлис—Мүәссисанын ишиндә иштирак етмәк истајирди. Лакин бу мәчлис јарадылмады. Азәрбајҗандан сечилмиш депутатлар 1918-чи илин февралында Тифлисдә ачылмыш вә Загафғазияны али дөвләт органы олан Загафғазия Сејминә даһил олдулар. Сејмдә дијарын әсас халгларыны тәмсил едән үч милли бөлмә мүәјјәнләшдирилди: азәрбајҗанлылар, ермәниләр вә күрчүләр. Милли мәнәфе тогушмалары Сејми бүтүн фәалијјәти боју мүшајиәт едирди. Белә бир шәрәитдә Сејмдә 4 нәфәрдән ибарәт олан Азәрбајҗан фраксijasынын нүмајәндәләри сијаси фикирләрин мүхтәлифлијинин индики вахтда һәддиндән артыг тәһлүкәли олдуғуну дәрк едәрәк һәјәти бахымдан мүһүм сијаси мәсәләләрдә разылыга кәлә билдиләр.

Бүтүн партијаларын разылыгы илә «Мусават» фраксijasынын рәјасәт һәјәти мүсәлман тәшкилатларынын биркә ичласынын Рәјасәт һәјәти олду. Рәјасәт һәјәтини Рәсулзадә сәдрлик едирди. Лакин Сејмин фәалијјәти уғурсуз олду. Сејмин дағылмасы еһтималы күндән-күнә артырды. Нәһәјәт, 26 мај 1918-чи илдә Загафғазия Сејминин сон ичласында Күрчүстан нүмајәндәси еһтираслары сакитләшдирәрәк деди: «Загафғазиянын мүстәғиллији нәдир? Белә бир дөвләт нә вахт мөвчуд олмушдур?» Сејмин бүтүн үзвләри онын бурахылмасыны разылыгла гаршыладылар.

Ертәси күнү — мајын 27-дә Тифлисдә Сејмин кечмиш мүсәлман үзвләринин фөвгәл'адә јығынчагы чагырылды. Јығынчагадә гәрәра алынды ки, мүхтәлиф партијаларын үзвләриндән ибарәт Азәрбајҗан Милли Шурасы јарадылсын. Сәс чохлауу илә Мәммәд Әмин бәј Милли Шуранын сәдри, Фәтәлихан Хојски исә һөкүмәтин сәдри сечилди. Узунмүддәтли вә әтрафлы музакирәләрдән сонра Милли Шура Азәрбајҗанын там истигғалијјәтини е'лан етди.

Һөкүмәтдә вә сонрала Парламентдә Мәммәд Әмин Рәсулзадә илә бирликдә Азәрбајҗанын көркәмли сијаси хадимләри Әлимәрдан бәј Топчубашов, Фәтәлихан Хојски, Нәсиб бәј Јусифбәјов, Хәлил бәј Хасмәммәдов, Мәммәд Јусиф Чәфәрлов, Мәммәд Нәсән Начынски, Нәсән бәј Ағажев вә б. тәмсил олунмушдулар. Бүтүн ағыл вә гүввәләринин милләтин дирчәлиши, онун сијаси шүүрунун вә мәдәнијјәтинин инкишафы јолунда тәмәннасыз сәрф етмиш вә шәхсләрин фәалијјәти вә јарадычылыгы әбәди олараг Азәрбајҗан азадлыг һәрәкәти тарихинин гызыл фондуна даһил олмушдур.

Даһили сијаси вәзијјәтин мүрәккәблијини нәзәрә алараг кәнч Азәрбајҗан Республикасынын һөкүмәти өз фәалијјәтинин илк чағларыны Кәнчәдә кечирмәли олду. 1918-чи илин 16 июнундан сентјабрын 15-нә кими Милли һөкүмәт орада јерләшди.

Азәрбајҗан истигғал јолунун көврәк аддымлары Кәнчәдә атылды. Азадлыг идејалары уғрунда мүбаризәнин мүһүм сәһифәләри гәдим Кәнчәдә јазылды. Лакин вәзијјәт күн-күндән кәркинләшдирилди. Азәрбајҗан Демократик Чүмһуријјәтинин мәһви тәһлүкәси јаранырды. Көрүнән вә көрүнмәјән гүввәләр кәнч республиканы бешикдәчә богмага чалышырды. Бақы коммунасы «мусават јува-сы»ны дағымга үчүн Кәнчәјә һүчүма кечмишиди. Бир тәрәфдән болшевикләр, диқәр тәрәфдән исә ермәнн дашнаклары кәнч республикаја мејдан охујурдулар.

Лакин тәбиәтән никбин руһлу Рәсулзадә бу ағыр чағларда инам вә үмидини итирмир, хусуси тәмкин нүмајши етдирди. 1918-чи ил ијунун 17-дә Милли Шуранын Кәнчәдә кечирилән илк ичласында дејирди: «Әфәндиләр!.. бу ағыр вә мәсул бир вахтда Милли Шуранын ичласыны ачырам. Букүнкү мәсәләнин мұзакирәсиндә вәзијјәтин гејри-адилијинә мәсулијјәтли олдуғуну баша дүшүб, һиссә гапылмадан сојугтанлылыг көстәрмәлијик. Инанырам ки, шәрантин әһәмијјәтинин нәзәр алыб ирәли сүрдүјүнүз гәрарларда вәтәнин вә милләтин мәнәфејинә үстүнлүк верәчәк вә бунула да патриотлуғунузу сүбүт едәчәксиниз».

Кәскин мұбаһисәләрдән сонра Мәммәд Әмин бәј тәклиф едир ки, Милли Шура истәфа версин, мұвәггәти һөкүмәт кабинети тәшкил едилсин вә јахын вахтларда Тәсмис Јығынчағы чағырылсын. Ичласда Фәтәлихан Хојски јени һөкүмәтин 12 нәфәрдән ибарәт тәркибинин елан едир. Бунула да, Рәсулзадәнин рәһбәрлик етдији али гануверичилик органы олан Милли Шуранын фәалијјәти дајандырылып.

Өз амалы вә әгидәси уғрунда фәдакарлыгла мұбаризә апаран Рәсулзадә һәмнин анларын ағырлығындан сарсылса да, өзүнәмәхсус тәмкиннин горујараг дејирди: «Јени јаранан бу сијаси түрк јаврусу дирчәлиб дикәр халғларын сырасында өзүнә јер тапа биләчәкми, јохса сысга көрпә бешикдәчә мәнв олуб кедәчәк? Үрәкләри көјнәдән әсас нискил бах, будур. Бу чәтин анда Азәрбајчанын тәлејини әлине алан һәр кәсин үзәринә чидди, һәм дә чох вачиб бир вәзифә дүшүр — јени доғулмуш Азәрбајчаны һәр васитә илә хилас етмәли».

Бундан сонра һакимијјәтин бүтүн сәләһијјәти Фәтәлихан Хојскинин башчылыг етдији Кабинетә верилр вә фөвгәләдә шәрантлә бағлы Азәрбајчанда һәрби вәзијјәт елан олунур. Белә бир вәзијјәтдә Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин үзәринә даһа бир мәсулијјәтли вәзифә дүшүрдү: о, Константинопол сүлһ конференсына кедәчәк Азәрбајчан нүмајәндә һејәтинә рәһбәрлик етмәли иди. Гејд етмәк истәјирәм ки, Рәсулзадәнин Харичи Ишләр Назири Мәммәд Һәсан һачынски илә јазышмалары һәмнин күнләрин Азәрбајчаны дахилдән үзән кәркилијини баша дүшмәкдә бизим үчүн гүјмәтли мәнбәдир.

М. Ә. Рәсулзадә чох бөјүк нараһатлыгла империалист гүввәләрин Азәрбајчана гаршы фикирләрини ачыб көстәрирди. Өз мәктубларында о, һөкүмәтин диггәтинин Русия болшевикләри илә Алманија арасындакы кизил

данышығлара чәлб едирди. 1918-чи илин августунда јазырды: «Берлиндән верилән хәбәрләрә көрә болшевикләрә Алманија арасында элава мұгавилә бағламышдыр. Бу мұгавиләжә көрә, болшевикләр Гафгаз дөвләтләри арасында јалныз Күрчүстанын мұстәгиллијини танымышлар. Алманлар Русиянын Бакыны вә онун нефт рајонларыны элә кечирмәсинә етираз етмишләр. Болшевикләр һәтта алманлар вә мұттәфигләрини Бакы нефтинин бир һиссәсини вәд етмишләр. Хәбәр сарсыдычыдыр. Бүтүн гәзетләр ону тәәччүб ичиндә чап етмишди. Нәјин баһасына олурса-олсун Бакыны алмаг, алмаг, алмаг лазымдыр (курсив бизимдир — Е.)».

М. Ә. Рәсулзадәнин дөвләт вә ичтимаи хадимләрлә јазышмалары бир даһа көстәрир ки, Азәрбајчан халғынын әслрәр боју апардығы мұбаризә нәтичәсиндә газандығы бу көврәк мұстәгиллијин мұдафисәси вә горунамасы үчүн, нечә нәһәнк ишләр көрүлмүш вә көрүлмәлидир. Лакин тәсәррүфатсызлыг, анархија вә хаос, дахилдә сијаси фикир мұхтәлифлији, империалист гүввәләрин тәчавүзкар планлары вә фитнә-фәсад долу фикирләри нәјин баһасына олурса-олсун һәјата кечирмәк чәдләри һеч бир тәчрүбәси, вәсанти, реал гүввәси олмајан кәнч Азәрбајчан дөвләтини чыхылмаз вәзијјәтә салырды. Бунула белә, ваһид мәгсәд әтрафында бирләшмәк имканларыны сәфәрбәр едә билән Фәтәлихан Хојски һөкүмәти һәнки горуду, һәтта түрк гошунларынын көмәји илә ән бөјүк вәзифәни јеринә јетирди — Бакыны болшевик-дашнак зүлмүндән азад едиб, өз пајтахтыны Азәрбајчана гәјтарды.

1918-чи илин сентјабрында һөкүмәт башчысы Ф. Хојски, М. Ә. Рәсулзадәжә хәбәр верирди: «Бакыда болшевик һакимијјәти дөврилди, Русия болшевик һөкүмәтинин нүмајәндәләри һәбс едилмишләр».

1918-чи илин јәј-пајыз ајларында Истанбулда олан Рәсулзадә дипломатик вәзифәси илә јанашы Түркијә илә иғтисади вә мәдәни әлағәләрин јарадылмасы үчүн ардычыл иш апарыр, Азәрбајчан һөкүмәти адындан бир сыра мұгавиләләр имзалајыр, Азәрбајчанын гошну өлкәләр тәрәфиндән таныммасы үчүн конкрет тәдбирләр көрүрдү. Ермәниләрин Түркијәжә, Азәрбајчана вә Күрчүстана әрази иддиалары барәдә Мәһәммәд Һәсан һачынскијә мәлүмат верән Рәсулзадә јазырды: «Һәрби һөкүмәт ермәни лајиһәсини мәғлуб едә биләчәк әкс лајиһә тәләб етмишди. Ону һал-һазырда Әкбәраға (Шејх-үл-Ислам)

һазырлајыр вә статистик мәлүматлары, рәгәмләри тәр-
тиб едир.

Мүстәгиллијә кедән јол чәтин вә ағыр иди. Керчәк-
лик ағласығмаз күзәштләр тәләб едирди. Бөјүк мәгсәд
үчүн чидди күзәштләрә кетмәк ләзим иди вә бүтүн бун-
лары Азәрбајчан лидерләринин мә'руз галдығлары мүх-
тәлиф характерли тәзигләр ајдын көстәрирди.

1918-чи илин пајызында Бақы илә бағлы еһтираслар
јенидән чошду. Сентјабрда Бақы азад едиләндән сонра
Азәрбајчан Республикасы һөкүмәти јубанмадан Кәңчә-
дән Бақыја көчдү. Вәзијәт һәддән артығ коркин иди.
Түрк гошунлары кетмиш, инкилис-фирәнк-америка го-
шунлары кәлмишди. Нәсиб бәј Јусифбәјов, Әһмәд бәј
Ағајев вә Мейди бәј Гаһынски кими көркәмли дәвләт вә
иһтиман хадимләриндән ибарәт нүмајәндә һеј'әтини дә'
вәт едән инкилис команданлығы бәјән етмишди: «Бизим
зәнинимизчә, Азәрбајчан халғынын үмуми истәји илә ја-
ранмыш республика јохдур; јалныз Түркијә командан-
зығынын интригалары нәтичәсиндә јаранмыш һөкүмәт
вардыр. Әкәр сиз бунун әкенин демәкдә тә'кид едирси-
низсә, онда јериндә арашдырыб мүвафиг гәрар чыха-
рарығ».

24 нојабр 1918-чи илдә Милли Шура Рәсулзадәнин
тәклифи илә белә гәрар гәбул етди: «...Азәрбајчан рес-
публкасынын тәлеји Умумдүнја Конфрансында һәлл
олунмалыдыр».

3 декабр 1918-чи илдә исә Рәсулзадәнин сәдрлији илә
Милли Шуранын нөвбәти ичласы кечирилди вә ичласда
Фәтәлихан Хојски кенерал Томсонун мәктубуну охуду.
Ермәни вә русларын нүфузлу шәхсләринин тә'киди илә
јазылмыш бу мәктубда кенерал тәләб едирди: «Бақыда-
кы иттифағ гошунлары командиринин әмри илә коалис-
јон һөкүмәт јарадылмаздан әввәл Бақыда парламент
ичласы кечирилмәјәчәкдир».

Парламентә Азәрбајчанда јашајан милли азлығла-
рын нүмајәндәләри дә дахил едилмәли иди вә јалныз бу
шәртләрә әмәл едилдикдән сонра Парламентин чағы-
рылмасына ичазә верилрди. Сонракы данышығлар үчүн
Милли Шуранын Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Мәммәд Ју-
сиф Чәфәров вә Әһмәд Чөвдәт Пепиновдан ибарәт нүма-
јәндә һеј'әти сечилди.

Белә ағласығмаз ағыр (вә ејни заманда тәнтәнәли!)
бир шәраитдә — 7 декабр 1918-чи илдә парламент ачыл-
ды вә ичласын иштиракчыларынын саламлајан Мәммәд
Әмин бу ғыса, амма чох тутарлы мүраһчәтиндә респуб-

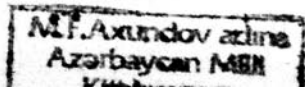
ликанын бу али органынын дахили вә харичи сijasәт
перспективләрини мәһарәтлә мүәјјәнләшдирәрәк деди:
«Сиз өзүнүзү гурбан верә билмәк габилијәттинизи сүбүт
етмәлисиниз. Сиз буну бачарсаныз — јолун јарысы кеч-
чилмиш олачағ. Мән сизи Вәтәнин мәнәфејини, халғын
рифаһыны өз партија мәнәфејиниздән үстүн тутмаға
чағырырам».

Мүстәгил дәвләтин мүһүм атрибуту олан үчрәнкли
бајрағын әһәмийәттиндән хусуси бәһс едән Рәсулзадә ону
һуманизмин рәмзи, ислам мәдәнијәти вә Европанын
мүасир сивилизасијасынын рәмзи кими гиймәтләндирди.
«Бир дәфә јүксәлән бајрағ, бир даһа енмәз» демәклә
санки о, әввәлчәдән көрүрдү ки, узун илләр ағыр һүгүг-
сузлуғ шәраитиндә олмуш Азәрбајчан халғыны һеч вахт,
һеч нә һәгиғи азадлығ јолундан дөндәрә билмәз, чүнки
«Азәрбајчан өз дәринликләриндә мүгәддәс атәши го-
ру-
јуб сахлајыр. Бу од-алов әсрләрдән бәри һағгы ахтаран
халғлар үчүн дан улдузунә чеврилмишдир. Гој бу аташ
азәрбајчанлыларын гәлбиндә аловлансын вә азадлыға
кедән ағыр ениш-јохушлу јолларымызы ишығландыран,
Вәтәнимизин кәләчәјинә шәфәғ сачан мәш'әлә дөнсүн».

231348
Дикәр дәвләт атрибутларына даир һөкүмәт 30 јанвар
1920-чи ил тарихли ләйиһәләрин мүсабигәси илә әлағә-
дар гәрар гәбул етди, лакин баша чатдырылмасы мајын
1-и үчүн нәзәрдә тутулмуш һәмин мүсабигәјә јекүн вур-
маға имкан олмады: 1920-чи ил апрелин 28-дә сүгүта
уғрајан Азәрбајчан Демократик Чүһуријәтин милли
һимни, кербн вә мөһүрү гәбул етмәк һүгүгундан мәһрум
едилди.

Мәмләјәм ки, парламент дөврү Рәсулзадәнин тәрчү-
меји-һалында хусуси јер tutur. Онун парламенти ән
мүрәккәб вәзијәтләрдән чыхара билмәк бачарығы, ән
ваһиб мәсәләләр әтрафында музакирә апара билмәк га-
билијәти, рәһбәрлик етдији «Мусават» фраксијасы
адыннан тәғдим етдији гәрар вә гәтнамәләри олдуғу шә-
килдә гәбул етдирә билмәк мәһарәти инди дә адамы һеј-
ран гојур.

Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин парламентдәки бөјүк
фәалијәтини дүзкүн гиймәтләндирмәк үчүн нәзәрә алмағ
ләзимдыр ки, о, ән нүфузлу фраксијанын башчысы ола-
рағ Азәрбајчан Демократик Чүһуријәтинин бүтүн
фәалијәти дөврүндә нә парламента, нә дә һөкүмәтә баш-
чылығ етмишди. Мәһз онун тәклифи илә парламентин
сәдрлијинә Русијанын бүтүн мүсәлманларынын тәһнә-

мыш лидерлериндэн бири — Әлимәрдан бәј Топчубашов сечилмишиди.

Рәсулзадәнин нитг вә чыхышларынын ана хәттини Азәрбајчанын мүстәгиллијинә — бу али мөгсәдә хидмәт идејасы тәшкил едирди: «Азәрбајчанын мүстәгиллији баһасына олан азадлыг дөвләтин азад варлыгыны сарсыдан зијан кими көкүндән мәнв едилмәлидир».

Лакин сijasи вәзијјәт һеч дә кәч демократијанын хејринә дејилди вә Деникени мәғлуб едән XI Орду мөгсәдјөнлү шәкилдә Азәрбајчанын сәрһәдләринә јахынлашырды. 1920-чи ил мартын ахырында гатмагарышығлыг јарадан Дағлыг Гарабағ ермәниләри Азәрбајчан милли ордусунун низами һиссәләринин бу рекионда чәмләшмәсинә наил олдулар вә Азәрбајчанын Шимал сәрһәди фактики шәкилдә мүдафиәсиз галды. Бундан истиғфадә едән Азәрбајчан коммунистләри 27 апрел 1920-чи илдә парламент вә һөкүмәтә бүтүн һакимијјәти тәһвил вермәк тәләби илә ултиматум тәгдим етдиләр.

Парламент, башда һөкүмәт үзвү Мәһәмәд һәсән Гачынски олмагла Рәсулзадәдән, Гара бәј Гарабәјовдан, Аслан бәј Сәфиқүрдскидән вә Аслан бәј Қардашовдан ибарәт фөвгәл'адә сәләһијјәтли хүсуси нүмајәндә һеј'әти сечди вә јалныз бу нүмајәндә һеј'әтинин ишләјиб һазырладығы 7 шәрт нөзәр алынмагла парламентин сәләһијјәти коммунистләрә верилә биләрди.

Әсас шәртләрдән бири Азәрбајчанын там мүстәгиллијинин горунмасы, еләчә дә Азәрбајчанын Коммунист һөкүмәтинин мүвәггәти орган олмасы иди. һөкүмәт вә парламент үзвләринин һәјат вә әмлақларынын тохунулмазлыгына да тәминат верилрди. Фраксија адындан Рәсулзадә белә бәјан етди: «Бизим фраксијамыз тәслим олмағын әлејһинәдир. Фәгәт фиргәләрин әксәријјәтинин тәләбинә көрә вә чамаатымызын арасында дахили мүһарибә салмамағ үчүн вә әләвә бүкүнкү коммунист фиргәсинин мүстәгиллијимизи мүдафиә едәчәкләрини нәзәр әларағ, бүтүн ихтијарын онлара верилмәсинин тәрәфдарыјам, бу шәртлә ки, коммунистләр истиғлаллијјәти, милләт вә мәмләкәтимизи лајигинчә мүдафиә етсинләр. Јох, әкәр бунлара әмәл олунмаса, ихтијарымызы кери әларағ һағгымызы өзүмүздә сахлајачағыг».

1920-чи ил апрелин 27-дән 28-нә кечән кечә XI Орду артыг Бакыја дахил олду вә белә бир шәраитдә парламент өз сәләһијјәтләрини коммунистләрә вермәк мәчбуријјәтиндә галды. Анчағ гојулан шәртләрин һеч бири јеринә јетирилмәди. Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин бир

сыра лидерләри гәтлә јетирилди, дикәрләри башланан репрессияларын гурбаны олмамағ үчүн Бакыны тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галдылар вә Рәсулзадә дә онларын сырасында иди.

1920-чи ил апрел һадисәләриндән сонра Мәммәд Әмин бәј Лаһычда һәбсә алынды. һәбсдән азад олундандан вә мәшәггәтли бир мүддәтдән сонра Рәсулзадә фәалијјәтинин мүһачирәт дөврү башланды. Совет һакимијјәтинин гадағанларына мә'руз галан Рәсулзадә јарадычылығынын бу дөврү һәлә лајигинчә өјрәнилмәмишдир. Умумијјәтлә, бу бөјүк шәхсијјәтә популист мүнасибәт онун зәнкин әдәби-сijasи ирсинин елми әсаслара өјрәнәнилмәсинә мане олмушдур. Бу шәхсијјәт, онун јарадычылығы вә фәалијјәти һәм журналист, һәм дә әдиб гәләми илә тәсвир вә тәрәннүм едилмишдир, лакин һәлә һәгиги елми гијмәтинин алмамыш, һағгында кәсәрли тәдгигатчы сөзү дејилмәмишдир.

Рәсулзадә көркәмли әдәбијјатшүнас иди. Әслиндә сijasи вә ичтиман һадим Рәсулзадә публисист вә шаир Рәсулзадәдән башлајыр. Онун милли идејалары, сijasи дүнјакөрүшү әввәлчә ше'рдә, сәнәтдә формалашмышды. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин миллик тәлимини, милли символикасынын әләмәтләринин онун һәмнин дөвр поэзијасындан топламағ олар. Кәчч Мәммәд Әмин һәлә сырф маарифчи кими дүшүнсә дә, бөјүк тарихи-сijasи мүбаризәләр јолуна ону мәнз белә шаир нараһатлығы вә никаранчылығы кәтирмишди.

Рәсулзадәнин билаваситә мәдәнијјәт, тарих вә әдәбијјат проблемләринә һәср едилмиш елми әсәрләри, мәгалә вә мә'рузәләри онун јарадычылығынын мүһачирәт дөврүнә тәсадүф едир. 1936-чы илдә Берлиндә «Чағдаш Азәрбајчан әдәбијјаты», Варшавада «Азәрбајчан әдәбијјаты» мәгаләләри чап олунмушду. 1951-чи илдә исә Анкарада «Азәрбајчан шаири Низами» аллы санбаллы монографијасыны чап етдирмәклә Рәсулзадә дүнја низамшүнаслығына бир сыра јени фикирләр, истиғамәтләр кәтирмишди.

Бу әсәрләрдә онун сәнәт көрүшләринин, естетикасынын дәринлијини, тәкамүлүнү көрүрүк. О, мәдәнијјәтә башга дөврләрин ме'јары илә дејил, милли вә тарихи контекстдә јанашмағын тәрәфдары иди. Мүһачирәт дөврүнү ајдын әкс етдирән бу әсәрләрдәки халға вә вәтәнә гирылмаз телләрлә бағлылыг охучуда Рәсулзадә әдәби ирсинә бөјүк марағ вә севки ојадыр.

Халгмызын бөжүк оғлу Рәсулзадәнин әдәби-сијаси ирси бу күн һәр бир азәрбајчанлынын вәтәнпәрвәрлик, сәдагәт руһунда тәрбијәси үчүн е'тибарлы мәнбәдир.

1938-чи илдә Полшада мәсләһәтчи ишләмиш, 1940-чы илдән Румынијада јашамыш, сонра јенидән икинчи вәтәни Түркияјә гәјытмыш, гәлбиндә Азәрбајчан ешгинин сөнмәјән јангысы илә јашајыб-јарадан Мәммәд Әмин Рәсулзадә 1955-чи илин март ајынын 6-да Анкарада үч дәфә «Азәрбајчан, Азәрбајчан, Азәрбајчан...» дејәрәк әбәди олараг көзләрини јумду.

Онун досту вә силаһдашы Сејид Гәсән Тағызадә бу мүнәсибәтлә јазырды: «Рәсулзадә бүтүн өмрүм бојунча Шәрг дүнјасында тајына растлашмадығым, мүбалиғә-сиз сөјләјә биләчәјим фөвгәл'адә надир инсанлардан бирин иди. Мәммәд Әмин бәј тәрбијәли, гүввәтли вә сағлам мәнтиг саһиби, тәмизгәлбли, доғру сөзлү, мәтанәтли, дәрин инам бәсләјән фәдакар... бир инсанды. Беләләриниә зәманәмиздә вә һәлә бизим тәрәфләрдә раст кәлмәк мүмкүн дејилдир».

Бәли, Азәрбајчан халгынын тәлејинин бир парчасы олан Рәсулзадәнин мә'налы һәјатына, долғун јарадычылығына бу күн ани бир нәзәр салмагла биз Вәтәнә, мүстәгил Азәрбајчана сәдагәт тимсаллы бөжүк бир шәхсијәтин мәнтиг образы илә көрүшүрүк. Сөзсүз ки, бу сәдагәт, бу севкисп илә о, Азәрбајчан халгынын мәһәбәтнини газанмыш вә гәлбләрдә әбәди мәскән салмышдыр. Рәсулзадә принципә сәдагәтин, мәфкурәјә бағлылығын, сәбр вә фәдакарлығын, әзм вә гүдрәтин тимсалы иди. 20 јашында «Инсанлара һүријјәт, милләтләрә истиглал» арзусу илә сијаси һәјата атылмыш Рәсулзадә «Инсанлара һүријјәт, милләтләрә истиглал» фикри илә дә 72 јашында һәјатла видалашды. Лакин өмрүнүн сон анына гәдәр инам ону тәрк етмәди.

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин сүгутундан сонра Рәсулзадә үчрәнкли милли бајрағмызын һәр бир кәсин руһунда, гәлбиндә горунуб сахланылачағына инанырды. Азәрбајчаны јенидән мүстәгиллијә говушдурмағ еһтирасы илә јашајанлар бу инамдан күч алыб «**Бир кәрә јүксәлән бајраг, бир даһа енмәз**» һәнгигәтини бу күн бир даһа тәсдиг етдиләр.

НӘШРИЈАТДАН

Һөрмәтли охучу! Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин баниси М. Ә. Рәсулзадәнин һәјат вә јарадычылығына даир ирили-хырдалы бир чох әсәрләр мүхтәлиф нәшријјатлар тәрәфиндән чап олунмушдур. Лакин М. Ә. Рәсулзадәнин һәјаты вә јарадычылығы битиб-түкәнмәјән елә бир дәрјадыр ки, онун дәринликләринә баш вурдуғча јени-јени инчиләр үзә чыхыр.

Түрк дүнјасынын јетирдији бу надир исте'дадын һәјат вә јарадычылығында ачылмамыш сәһифәләр һәлә чохдур. М. Ә. Рәсулзадә дүһасы заман кечдикчә тәдгигатчыларымыз тәрәфиндән даһа дәриндән өјрәниләчәк, онун һәјаты кәләчәк нәсилләр үчүн бир өрнәк олачағдыр.

Һәлә 1914-чү илә гәдәр зијалыларымызда ришә һа-лында олан мүстәгил Азәрбајчан идејасы мәһз М. Ә. Рәсулзадә тәрәфиндән бир доктрина һалында сијасәт сәһнәсинә јенидән кәтирилди.

Көркәмли јазычы—публисист Елчинин нәшријјатымыз тәрәфиндән Сизә тәгдим олунан һәчмчә кичик бу китабчасы да Мәммәд Әмин дүнјасына бир «сәјаһәт»дир. Мүәллиф әсәрдә М. Ә. Рәсулзадәнин дүнјаја көз ачдығы 1884-чү илдән, дүнјасыны дәјишдији 1955-чи илә гәдәрки дөврү гыса шәкилдә ачыгламышдыр.

1909-чу илдә өз сијаси бахышларына көрә һөкүмәт даирәләри тәрәфиндән тә'гип олунан М. Ә. Рәсулзадәнин әввәлчә Иранда, сонрлар ишә Түркияјә, Полша вә Румынијадакы сијаси фәалијјәти мүәллиф тәрәфиндән јығчам, конкрет фактларла кәстәрилди.

1918-чи илдэн Азэрбајчан Милли Шурасы М. Ә. Рәсулзадәнин сәдрлији илэ бүтүн бәшәријјәтә Азэрбајчанын истиглалијјәтинин е'лан олунмасы һагда мурачиәт гәбул етди. Мәһз М. Ә. Рәсулзадәнин сә'ји нәтичәсиндә халгымыз 1918-чи ил мај ајынын 28-дә илк дәфә өз сижәси, етнографик сәрһәдләри дахилиндә азад вә мүстәгил јашамаг һүгугу әлдә етди. Бу, Азэрбајчан халгынын јаддашындан һеч вахт силинмәјәчәк.

Јүксәк сәнәткарлыгла вә Азэрбајчан торпағына сонсуз мәһәббәтлә јазылмыш бу китабча М. Ә. Рәсулзадә ән'әнәсинин һәмишәјашар олдуғуну бир даһа сүбүт едир.

Үмидварыг ки, Азэрбајчанын чичәкләнмәси, онун дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләри илэ бир сәвијјә јүксәлмәси идејасы јолунда өмрүнү, һәјатыны белә әсиркәмәјән М. Ә. Рәсулзадәнин һәјат вә јарадычылығындан бәһс едән бу дәјәрли китабча һәр бир Азэрбајчан охучусунун әзиз вә севимли китабына чевриләчәкдир.

Elçin

(Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu)

Məmməd Əmin Rəsulzadə
(oçerk)

(Azərbaycan dilində)

Bakı

Şərq — Qərb

1994

Нәшријатын директору: *О. Садыхов*
Мәтбәә директору: *С. Әлмәдов*

ИБ № 7

Җығылмаға верилиб—4.04.1994-чү ил. Чапа һа-
зырланыб—25.04.1994-чү ил. Қағыз форматы—
84×108_{1/32}. Шәрти ч. в. 1,26. Учот нәшр ч. в. 1,25.
Тиражы 10.000. Сифариш № 517. Мүгавилә илә
гилмәти.

Азәрбајҗан Республикасы Мәтбуат вә Информа-
сија Назирлији.

«Шәрг-Гәрб» нәшријаты. 370004. Бөјүк Гала
күчәси, 41.

1 №-ли Бақы китаб мәтбәәси Әли Бајрамов
күчәси, 3.

713
E 53